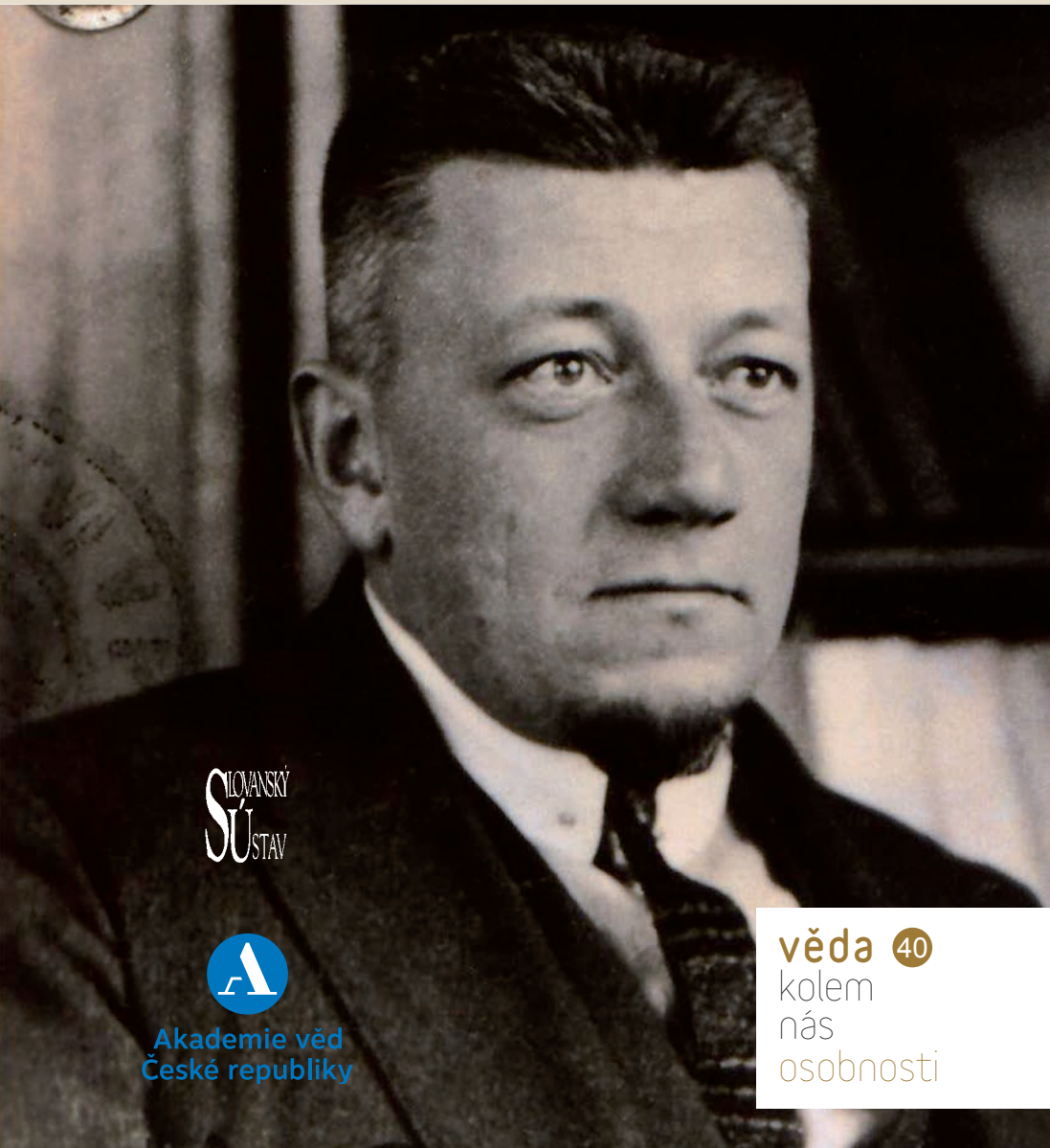

Nikolaj Lvovič Okuněv

SLOVANSKÝ
SÚSTAV

Akademie věd
České republiky

věda 40
kolem
nás
osobnosti

Slovanský ústav AV ČR, v. v. i., zkoumá slovanské jazyky a literatury v evropském kulturním kontextu. Vychází z tradičního komparativního pojetí, zkoumá jejího jednotlivé jazyky a literatury mezi sebou, a obohacuje tento pohled o interkulturní a interdisciplinární problematiku překračující slovanský jazykový areál směrem k dalším evropským kulturám. Je vydavatelem tří vědeckých mezinárodních recenzovaných periodik: *Slavia*, *Časopis pro slovanskou filologii*, *Germanoslavica*, *Zeitschrift für germano-slawische Studien* a *Byzantinoslavica*. *Revue internationale des études byzantines*. Ve Slovanském ústavu pracují tři vědecké týmy, pokrývající tři obvyklé disciplíny slavistického výzkumu: diachronní a synchronní jazykověda a literární věda. Specifikem Slovanského ústavu jsou některé subdisciplíny, které jsou systematicky v ČR pěstovány právě jen zde. Tým paleoslovenistiky a byzantologie pracuje na unikátních lexikografických projektech vycházejících z excerpcí staroslověnských památek. Jedná se o dlouhodobé projekty *Řecko-staroslověnský index* a *Doplňky ke Slovníku jazyka staroslověnského*. Od roku 2016 pracuje tento tým na elektronickém portálu staroslověňštiny GORAZD, který bude základem pro elektronické zpracování a zpřístupnění lexikografického materiálu z této oblasti. Byzantologie je v ČR dnes spíše již unikátní disciplínou, spadající na VŠ většinou pod ústav klasických jazyků, částečně pod ústav historické. Ve Slovanském ústavu má své pevné místo a z našich nejnovějších publikací jmenujme např. *Encyklopedii Byzance* autorů Vladimíra Vavříčka a Pavla Balcárka (2011) či *Cyril a Metoděj mezi Konstantinopolí a Římem* Vladimíra Vavříčka (2013). Tým slavistické lingvistiky a lexikografie se zabývá výzkumem slovanských jazyků především z pohledu lexikologie a neologie, v posledních letech však přibyl i komparativní výzkum slovesné syntaxe. Veřejnosti je již známa *Česko-ruská elektronická slovníková databáze*, přístupná přes webové stránky ústavu, která je průběžně doplňována a rozšiřována. Vzniká i rozsáhlá databáze česko-slovinská, která je základem připravovaného *Česko-slovinského slovníku*. Elektronicky zpracovávány a vyhodnocovány pro další výzkumy jsou **databáze dialektů Podkarpatské Rusi** a archivní materiál dialektologické kartotéky profesora Paňkevych z dvacátých až třicátých let 20. století. Zaměřujeme se i na výzkum bulharské lexikologie a na výzkum slovesné vazby (valence) ve slovanských jazycích (zde spolupracujeme s Ústavem formální a aplikované lingvistiky Matematicko-fyzikální fakulty UK v Praze). K tématům nepřilíši široce v ČR zastoupeným patří diachronní i synchronní výzkum lužické srbštiny v kontextu ostatních slovanských jazyků a v kontextu němčiny. Tým dějin slavistiky a slovanských literatur je rozdělen do tří tematických sekcí. První je výzkum **dějin slavistiky, mezislovanských literárních a kulturních vztahů a literatur do počátku 20. století**. Zde připomeňme unikátní bibliografický projekt **Slavica v české řeči**, který ve čtyřech svazcích mapuje překlady krásné literatury ze slovanských jazyků do češtiny v letech 1891–1918. V roce 2014 vyšla výběrová edice málo známých či polozapomenutých studií českého polonisty a komparatisty Karla Krejčího s podrobným komentářem a úvodními studiemi. Druhou sekcí je výzkum **slovanských literatur 20. století**, který se oproti dřívější užší specializaci na mezislovanské vztahy soustřeďuje především na výzkum určitých fenoménů ve slovanských i ostatních evropských literaturách. Východiskem jsou česko-německé vztahy a rusko-německý kulturní kontext. Připomeňme např. rozsáhlou mezinárodní publikaci z roku 2009 *Literaturen und Kulturen zwischen Ost und West*, či tematická čísla časopisu *Germanoslavica*.

Studium staroruského umění.

Chrám svatého Theodora Stratelata v Novgorodě

Nikolaj Lvovič Okuněv (22. 4. / 5. 5. 1885 – 22. 3. 1949) patří k velmi významným, a přesto málo známým historikům umění. Zaujímá důležité místo zejména v oborech staroruského a středověkého srbského umění v Rusku a ve státech bývalé Jugoslávie. Jeho jméno je sice známé i v Čechách, ale žije pouze v povědomí některých pracovníků Slovanského ústavu, Ústavu dějin umění a Karlovy univerzity.

Okuněv se narodil ve šlechtické rodině ve Varšavě, kde jeho otec sloužil. O rodičích překvapivě nemáme téměř žádná svědectví, sám se o nich příliš nezmiňoval ani později ve vlastní rodině. Dětství a mládí strávil v Polsku, kde studoval na chlapeckém gymnáziu ve městě Siedlce. V roce 1905 byl přijat na historicko-filologickou fakultu Petrohradské univerzity. Za své vzdělání vděčil profesorům N. V. Jastrebovovi, V. N. Beneševičovi, S. A. Žebeljovovi aj., avšak hlavními Okuněvovými učiteli byli kunsthistorik D. V. Ajnalov, lingvista-polyglot a orientalista N. J. Marr a historik umění a zakladatel oboru dějin byzantského umění jako samostatné vědecké disciplíny akademik N. P. Kondakov. Tyto kapacity udávaly

N. L. Okuněv, 1905,
rodinný archiv, Mnichov

Chrám svatého Theodora Stratelata, 1360-1361, Novgorod

směr tehdejšího výzkumu a určovaly jeho hranice. Dodejme, že se jednalo o období objevování staroruského umění, které se teprve začínalo podrobovat vědeckému výzkumu v dnešním smyslu tohoto slova. Výzkum spočíval ve vyhledávání a zkoumání nových památek. Hranice byly chápány geograficky a byly v duchu doby pojaty široce, zahrnovaly území veškeré byzantské ekumeny.

Pro přehlednost lze život N. L. Okuněva rozdělit na tři zásadní období: ruské (třicet pět let), jihoslovanské (tři roky) a československé (šestnáct let). V ruském období Okuněv vystudoval, podnikl mnoho vědeckých cest a seznámil se s řadou památek. Prvním objektem jeho vědeckého výzkumu se stal chrám svatého Theodora Stratelata v Novgorodě, který Okuněv s kolegy z univerzity navštívil již ve třetím ročníku studia, v roce 1909. Po roce se uskutečnila další expedice. Chrám svatého Theodora Stratelata byl tehdy málo známý, protože se téměř celá jeho fresková výzdoba nacházela pod vrstvou pozdějších přemaleb z roku 1880. V roce 1910 zde probíhaly rozsáhlé restaurátorské práce a výsledek byl ohromující: byla odkryta větší část starých fresek. Okuněv mohl spatřit výzdobu oltářní části chrámu, prothese, diakonikonu a centrální lodě (západní loď a kupole byly v roce 1910 ještě pod omítkou). V roce 1912 došly prostředky určené na opravu a práce pokračovaly až ve dvacátých a třicátých letech 20. století. Za druhé světové války se v kostele usadila španělská divize, která kontrolovala město. Dole bydleli vojáci, nahoře v tamburu hlídali dozorcí, kteří vážně poškodili okna chrámu a fresky kolem nich. Velký pozlacený barokní ikonostas z 18. století včetně mnoha cenných ikon byl

použit na otop. Dovnitř byl v rámci utajení pouštěn kouř, což vedlo k začouzení fresek. V padesátých letech 20. století znovu proběhly nezbytné restaurátorské práce, ty pak pomalejším tempem pokračovaly v letech 1972–1992. Během restaurování byly architektura a malby chrámu prozkoumány.

Okuněv ve svém článku (Vnov odkrytaja rospis cerkvi svjatogo Feodora Stratelata v Novgorodě. In: *Izvestija Imperatorskoj archeologičeskoj komissii* 39. Sankt-Peterburg 1911, s. 88–101) krátce rekonstruoval historii stavby chrámu a zaměřil se na soubor fresek, který dnes patří k nejvýznamnějším památkám novgorodské kultury v době rozkvětu republiky ve 14. století.

Chrám svatého Theodora (rus. Feodor, Fjodor) Stratelata byl postaven na Trhové straně města Novgorod v letech 1360–1361. Podle *Druhého novgorodského letopisu* ho založil Semion Andrejevič s matkou Natalií ve Fjodorově ulici. Vznikl pravděpodobně na místě kostela svatého Theodora Terona ze 12. století. Jižně od chrámu protékal potok nazývaný Fjodorovský, a právě proto se chrám říkalo a dodnes říká „Svatý Theodor Stratelates na Fjodorově (Fjodorovském) potoce“. O ktitorech (donátorech) víme jen málo, pouze to, že patřili k nejvyšším kruhům městské správy. K jižní zdi kostela byla přistavěna jejich rodinná hrobka, která se do dnešních časů nedochovala a nestála tam již ani v době Okuněvova zkoumání. Po staletí chrám sloužil jako farní kostel. Dodejme, že v 16. století bylo ve Fjodorově (Fjodorovské) ulici 40 dvorů, kde žili převážně kupci a řemeslníci. Architektonicky patřil kostel ke klasickému typu novgorodského chrámu 14. století – měl křížovo-kupolový půdorys s jednou kupolí, s jednou nepatrně sníženou apsidou a se čtyřmi opěrnými sloupy. Centrální části bohatě zdobených fasád jsou vyvýšeny.

Nástěnné monochromní malby v hnědých a modrošedých tónech s použitím běloby Okuněva uchvátily i přesto, že byly ve velmi špatném stavu: většina z nich se do začátku 20. století zachovala v pouhých fragmentech. Nejprve se Okuněv věnoval systému výzdoby a zaznamenal, že na oltářních sloupech se tradičně nacházelo zobrazení *Zvěstování Bohorodičce* a v konše oltářní apsidy zobrazení trůnící Bohorodičky s anděly po stranách. Dole v apsidě a na zdech bemátu si Okuněv všiml některých zvláštností. K nim patřil rozvinutý Pašijový cyklus, který se ve staroruských chrámech obvykle umísťuje v prostranství naosu. Pod ním se naopak nacházel výjev *Eucharistie a Bohoslužby svatých otců*. Okuněv identifikoval jednotlivé kompozice Pašijového cyklu (*Umývání nohou, Poslední večeře, Modlitba v zahradě Getsemanské, Kristus budí učedníky po modlitbě, Jidášův polibek, Epizoda s Malchem, Posmívání, Kristus před Kaifášem, Bičování, Kristus nesoucí kříž, Simon nesoucí kříž, Vzestup na kříž, Snímání z kříže, Oplakávání, Zmrtvýchvstání, Oběšený Jidáš, První, druhé a třetí Petrovo zapření, Petrův pláč*) a vysvětlil jeho umístění bohoslovecky: „s místem, kde se konala svátost eucharistie, souviselo téma utrpení, smrti a vzkříšení jejího zakladatele“. Dodejme, že kompozice následovaly za sebou v netradičním pořadí zprava doleva, začínaly na jižní zdi bemátu, pokračovaly přes celou apsidu a severní zeď bemátu a končily opět na jižní zdi. Výjev *Ukřížování Krista* byl vytržen z kontextu a umístěn v centrálním prostoru kostela, na východní zdi jižní větve kříže. Výjev *Sestoupení do pekel* následující za pašijovým cyklem byl větší a nacházel se v lunetě severní zdi chrámu.

Okuněv poukázal na podobnost ikonografických schémat celé řady námětů v chrámu Theodora Stratelata na Fjodorovském potoce a v chrámu Zesnutí

Chrám Proměnění Páně v Iljinově ulici, 1374–1378, Novgorod

Bohorodičky na Volotovově poli (vyzdoben freskami zřejmě řeckým malířem v r. 1363, zcela zničen za druhé světové války, dnes je znovu postaven). Ke zmíněné řadě kompozic patří evangelisté, praotci, Bohorodička v apsidě, výjevy *Eucharistie*, *Sestoupení do pekel*, *Narození Krista*, *Zvěstování Bohorodičky* atd. Ve výzdobě těchto kostelů jsou si podobné též četné ornamenty. Soudobý výzkum T. Carevské potvrzuje značnou podobu ikonografického programu a ikonografických schémat těchto dvou kostelů.

Nedaleko Fjodorovské ulice stál ještě jeden velmi významný kostel – chrám Proměnění Krista v Iljinově ulici, vybudovaný v roce 1374 a v roce 1378 vyzdobený mistrem Theofanem Rekem. Kostel byl restaurován v letech 1918–1920 (práce byly započaty v r. 1912). Monochromní hnědé fresky se stylisticky velmi podobaly umění Theodora Stratelata. Díky tomu se celá řada vědců přiklonila k názoru, že tento malíř pracoval i v Theodorově chrámu, avšak ještě v době, kdy jeho tvorba byla ve stadiu formování. Po druhé světové válce vznikla nová, dodnes platná hypotéza, že malíř chrámu svatého Theodora Stratelata byl novgorodským žákem Theofana Řeka.

Podíváme-li se na problém shody těchto dvou souborů z hlediska systému výzdoby, skutečně zde najdeme značnou podobnost. Spočívá ve výběru a umístění jednotlivých námětů, jako je například zmíněný Pašijový cyklus (oltářní část). Výjev *Narození Krista* se nachází v horní části jižní zdi obou chrámů. Horní patra kostelů

mají kaple: v chrámu Proměnění jsou zasvěceny svaté Trojici (vyzdobená freskami) a Kosmovi a Damiánovi (výzdoba se nedochovala); v chrámu Theodora Stratelata jsou zasvěceny svatému Simeonovi Stylitovi Divnogorci a svátku Bohorodičky ochránkyně. V nástěnné dekoraci kaplí obou chrámů se zdůrazňuje téma askeze. To se projevuje v četných postavách stylitů a jiných asketů. Ikonografické typy jak zobrazení svatých, tak kompozic v obou kostelech jsou si rovněž podobné. K nejvíce shodným patří bezesporu zobrazení proroků Eliáše a Jana Křtitele v tamburech obou chrámů, obličejů svatých žen, obličej Bohorodičky v konše oltární apsidy atd.

Okuněv byl první, kdo charakterizoval fresky chrámu svatého Theodora Stratelata stylisticky (tato vědecká metoda se na začátku 20. století v Rusku začínala formovat) a na tomto základě se je pokusil datovat. Konstatoval živost zobrazených postav, jejich pohyb, volnost a eleganci malířovy kresby. Všechny tyto elementy byly tehdy považovány za prvky typické pro umění italské renesance. Podle vědceva mínění byl tedy soubor vytvořen začátkem 15. století pod vlivem umění italské renesance. Názor na vliv renesančního umění na staroruské byl několik let poté přehodnocen, a to nejen pokračovateli, ale i samotným Okuněvem.

Později též vznikla řada jiných variant datace, které se pohybovaly v rozmezí sedmdesátých až devadesátých let 14. století. Poslední hypotéza datující fresky kolem roku 1378 se zdá nejpravděpodobnější. Pramen však není příliš spolehlivý. Jedná se o sgrafito objevené na východní straně severozápadního sloupu a obsahující číslici „86“, což může být chápáno jako rok 6886 (1378).

Vzhledem ke shodám ve výběru námětů a jejich umístění v kostelech Theodora Stratelata a Proměnění Páně v Iljinově ulici je patrné, že soubor fresek Theodorova chrámu byl tvořen buď souběžně, nebo spíše těsně po vzniku nástěnných maleb chrámu Proměnění v Iljinově ulici. Je zřejmé, že umělci těchto dvou chrámů nějakým způsobem spolupracovali. Existence bezchybně napsaných řeckých nápisů ve freskách Theodorova chrámu dovoluje předpokládat, že do dílny patřili nejen ruští malíři, ale také alespoň jeden Byzantince. Toto tvrdí i T. Carevskaja, která na základě stylistické analýzy předpokládá, že v Theodorově dílně pracovali tři mistři (přičemž dva z nich dříve pracovali na výzdobě chrámu Zesnutí Bohorodičky na Volotovově poli). První mistr byl novgorodský umělec, druhý Byzantince a třetí opět Novgoroďan.

Výzkum arménských památek

V ruském období se Okuněv zabýval uměním středověké Arménie. Arménské památky vědec zkoumal v letech 1911 a 1917. V roce 1911 se Okuněv vydal na výkopávky do Ani, jehož pozůstatky se dnes nacházejí ve východním Turecku poblíž arménsko-turecké hranice. Historie města byla velmi složitá: v 6. století toto území patřilo Byzanci, v 7. století Arabům, od poloviny 9. století, kdy se vyzdvihla arménská dynastie Bagratovců, do 13. století, kdy Mongolové pokořili tyto země, zde doslova kvetla taková města jako Kars, Bagaran, Širakavan, Dvin, Ani atd. Od roku 885 bylo Ani hlavním městem Anijského království a procházela jím Hedvábná stezka. V polovině 11. století (1045) v souvislosti s vymřením dynastie Bagratovců ztratilo Ani tento status a vrátilo se opět Byzantincům. V roce 1236 bylo Ani zničeno při mongolském vpádu, ale život ve městě pokračoval dál pod vládou

Katedrální chrám v Ani (989–1001)

kurdské dynastie Šeddadidů, která byla v příbuzenském vztahu s Bagratovci. V 15. století se z města stala vesnice, která postupně ztrácela obyvatelstvo; od 16. století dodnes je to mrtvá chátrající památka někdejší kultury, již delší dobu používaná jako kvalitní pastvina.

Rozsáhlý výzkum Ani začal jako první akademik Nikolaj Marr v roce 1892. Tento výzkum patřil k největším projektům ruské humanitní vědy té doby. Okuněv si zvolil téma *Architektura Ani*. Cílem jeho článku bylo uspořádat výsledky předchozích výzkumů a vytvořit obraz stavitelství ve středověkém městě (Gorod Ani. In: *Staryje gody* X, 1912, s. 3–16). Okuněv pojal toto zadání jako typologický rozbor jednotlivých druhů anijských chrámů. Některé z nich se nedochovaly a byly známe pouze z archeologických vykopávek. Dochovaná část dnes již vypadá poněkud jinak, čas a nedostatek péče ze strany Turků páchají nenahraditelné škody.

K velkolepým architektonickým vzorům arménského stavitelství patřil katedrální chrám v Ani (989–1001) postavený významným architektem mistrem Trdatem, restaurátorem chrámu svatě Sofie v Konstantinopoli. Dnes budova katedrálního chrámu ještě stojí, ale její zdi praskají a částečně již spadly. Aby se chrám úplně nerozpadl, má ze stran kovové podpěry. Výstavba chrámu byla započata v roce 989 a dokončena v letech 1000 až 1001 za doby panování Gagika I. (989–1020), s jehož jménem je spojena doba rozkvětu Ani. Ve městě vznikla řada nových honosných staveb – jak chrámů, včetně Gagikova katedrálního pětikupolového chrámu, tak i paláců, hostinců a opevnění.

Katedrální chrám byl dostavěn na přání manželky Gagika I., královny Kartamidy. Ta byla posléze vedle kostela pochována a ještě na začátku 20. století přicházeli obyvatelé nejbližších vesnic na svátek Proměnění Páně k její hrobce a sloužila se

zde zádušní mše. Katedrální chrám v Ani je rozsáhlý (21,87 × 34,29 m), vysoký třílovní chrám křížovo-kupolového půdorysu, typický pro arménskou architekturu tohoto období. Systém kleneb se navenek projevuje vyvýšenou centrální částí se sedlovou střechou a frontonem. Centrální loď je široká, boční jsou velmi úzké, oblouky kleneb jsou vysoké a mají lomený, gotický tvar. Okuněv napsal: „Zvláštnosti, jež jsou vidět na první pohled, jako jsou větší podkupolový prostor, neobvyklá výška a vzornosť celé konstrukce, chybějící kupole, která dle legend již kdysi dávno spadla kvůli zemětřesení, a místo, kterým se teď dovnitř dívá hluboká jižní obloha, ohromují návštěvníka a připomínají Západ, jeho kostely románské a gotické.“ Dodejme, že na přelomu 10. a 11. století se románský sloh v Západní Evropě teprve utvářel.

Podzěji, v emigraci, se vědec k této problematice vrátil. Ve svém novinovém článku z roku 1938 upozorňoval na neuvěřitelné bohatství a rozmanitost tvarů arménské architektury (Armjano-gruzinskaja cerkovnaja architektura i jeho osobennosti. In: *Russkij zodčij za rubežom* 9–10, 25. 7. 1938, s. 17–20). O katedrálním chrámu v Ani tvrdil, že jeho půdorys byl nejrozšířenější v této oblasti. Podle Okuněva jsou oblouky kleneb arménských staveb nižší než úroveň samotné klenby a opírají se o lizény nebo pilastry, které jsou protaženy podél opěrných sloupů. Díky tomu sloupy získávají křížový půdorys. Podobné architektonické rysy Okuněv viděl například v novgorodských a pskovských chrámech. Dále si pak vědec povšiml toho, že kupole arménských chrámů měly tendenci přibližovat se k oltární apsidě. Tento jev zkracoval oltární prostor, což postupně vedlo k eliminaci východní klenby. Příkladem byl právě katedrální anijský chrám.

Vraťme se však k článku z roku 1912. Vědec se v něm věnoval i skupině tzv. „kulatých“ chrámů neboli kostelů s kruhovým půdorysem. K nim patří i Surb Prkič, chrám Spasitele (1035–1036) – knížecí stavba bohatého a významného rodu Pachlavuni, v níž se ohromná kupole (12,45 m) na širokém tamburu (15,30 m) opírá o osm sloupů stojících na kruhovém půdorysu. Mezi sloupy se nacházelo osm apsid; východní oltární apside vynikala svými rozměry. Chrám byl ve 13. století opraven a zároveň vyzdoben freskami (1291). Okuněv na začátku 20. století plánoval publikovat freskovou výzdobu chrámu, ale z důvodu historicko-politických změn k tomu nedošlo. Jelikož se tyto fresky do našich dob téměř nedochovaly, ocitujme alespoň stručný Okuněvův popis: „V horní části oltární apside je zobrazen trůnící Kristus s knihou v ruce, obklopený anděly. Na zdech jsou umístěny výjevy z pozemského života Krista, sestoupení svatého Ducha na apoštoly a čtyři evangelisté; před jedním z nich, Matoušem, se nachází postavička v pokleknutí. Vedle ní je malý nápis v arménštině: Sargis Faršik – zřejmě je to portrét a jméno malíře.“

Podle svědectví N. P. Kondakova Okuněv hledal vzor pro ideový původ arménských „kulatých“ chrámů v chrámu Božího hrobu v Jeruzalémě. Tento směr vědeckého zkoumání založil samotný Kondakov na začátku 20. století. Kunsthistorik napsal: „Chrám Božího hrobu je nejen hlavní svátostí, ale i hlavní, odvěkou památkou křesťanství, důležitou nejen pro Palestinu. Kvůli tomu, že si až dodnes nejsme ani v myšlenkách schopni představit jeho vzhled, není tato památka zatím zařazena do čela vši historie východokřesťanského a starokřesťanského umění.“ Zkoumání této problematiky bylo v ruské vědě přerušeno vzhledem ke změnám politického režimu po roce 1918.

Chrám Spasitele (1035-1036), Ani

Chrám svatého Řehoře, 1215, Ani

Další, pro dějiny architektury velmi důležitou stavbou v Ani je chrám svatého Řehoře postavený v roce 1215 bohatým anijským kupcem Tigranem Onencem. Začátek 13. století byl v Ani dobou dalšího rozkvětu a tento kostel je toho jedním z nejlepších příkladů. Dle legendy bylo ve 13. století v Ani 100 000 obyvatel, 10 000 domů a 1001 chrám. Půdorys kostela patří k arménským nejoblíbenějším, je to jednokupolová jednodlná stavba sálového typu bez vnitřních opěrných sloupů, kde se tíha kupole přenáší přes pandantivy s pomocí oblouků klenby na přístěnné pilastry. Tento typ kostelů nabízel navštěvníkům jakýsi otevřený vnitřní prostor, který nebyl rozdělen sloupy na řadu částí, a proto se velikostí (13,6 × 9,7 m) nemohl rovnat chrámu bazilikálního typu, jakým je katedrální kostel v Ani.

Chrám svatého Řehoře byl bohatě vyzdoben vyřezávanými ornamenty. V arménském stavitelství starších dob se používal tvrdý černý bazalt (čedič) a později ho nahradil měkký tuf (travertin). Díky jeho měkkosti se ornamenty a ozdoby vyřezávaly snadno, což umožnilo prudký rozvoj tohoto druhu sochařství.

Sálový typ chrámů byl pro arménské stavitelství běžný nejen ve 13. století, ale i v mnohem dřívějších dobách. Podobná stavba se nachází v klášteře Makaravank na severu Arménie. Jeho nejstarší kostel byl postaven v 10. století. Zde se tíha kupole přenáší s pomocí pandantivu a oblouků klenby na přístěnné pilastry, které jsou zesíleny polosloupy. Hlavní chrám kláštera Kečaris ve střední Arménii byl vybudován v roce 1003 ktitorem Řehořem Pachlavunim, jemuž toto území patřilo. Hlavní klášterní chrám, zasvěcený svatému Řehoři, byl sálového typu, stejně jako oba vedlejší chrámy Surb Nšana (11. století) a Katogike (první čtvrtina 13. století). Podobnou konstrukci vidíme v chrámu kláštera Choranašat (1211–1222). Výčet těchto památek je širší; celou řadu chrámů sálového typu Okuněv uvedl v příloze ke zmíněnému novinovému článku z roku 1938.

V Ani se zachovaly a byly Okuněvem popsány: královský palác, knížecí palác, řada hostinců, pozůstatky obydlí obyčejných lidí, mešity, zbytky rozsáhlého vodovodu a lázeňských budov a řada fortifikačních staveb.

V roce 1912 nastaly v osobním životě N. L. Okuněva změny. Oženil se s Věrou Petrovnou, rozenou Patrikovou (1888–1961), absolventkou Ženského pedagogického institutu, učitelkou ruského jazyka a historie, a začal přednášet na gymnáziích. V létě roku 1913 s manželkou a půlroční dcerou Irinou odcestoval do Cařihradu, kde pracoval jako vědecký tajemník Ruského archeologického institutu. Tato činnost netrvala dlouho, v roce 1914 museli kvůli první světové válce všichni pracovníci ústavu odjet zpět do Ruska.

V roce 1917 se Okuněv vrátil k arménské problematice. V červnu až září roku 1917 podnikl na pozvání N. J. Marra cestu na záchranu památek na Kavkazskou frontu. Organizátorem těchto cest byla v r. 1915 Ruská akademie věd. Dalším iniciátorem podobných akcí byla Archeologická společnost Tiflisu. Tehdy se během války posunuly hranice a vědci dostali možnost prozkoumat řadu do té doby nedostupných arménských památek nacházejících se dnes na území Turecka. Bylo nutné provést opatření na jejich záchranu, jelikož v mnoha chrámech byly umístěny teletníky a zásobníky na seno a krmení pro dobytek, který se volně pohyboval ve vnitřních prostorách a ničil fresky. Úlohou Okuněva bylo tyto zásobníky odstranit a zabránit tomu, aby měla zvířata přístup do interiérů, což se v několika případech podařilo. Výsledky cesty vědec zveřejnil ve výkazu (Predvaritelnyj otčet privat-docenta

Chrám v Išchaně, 7.-11. století, Turecko

Chrám svatého Pantelejmona v Nerezi, 12. století, vyzdoben freskami 1164, Makedonie

Petrogradského universiteta N. L. Okuneva o komandirovke letom 1917 g. na Kavkazskij front dlja ochrany pamjatnikov drevnosti i kultury. In: *Izvestija RAN* 17, Petrograd 1917, s. 1435–1438) a ve zmíněném článku, který vyšel o dvacet let později v Praze, v novinách *Russkij zodčij za ruběžom*.

Během expedice Okuněv prozkoumal ve vesnici Parchal na řece Čoroch a ve vesnici Kirk-Kilisse chrámy, jež zařadil do kategorie bezkupulových bazilik, staveb oblíbených v Arménii staršího období, a správně datoval dobu jejich vzniku – nejpozději v 10. století. Tímto Okuněv vyvrátil existující názor, že se v této době bezkupulové baziliky přestaly stavět.

Velmi důležitou památkou, se kterou se Okuněv chtěl seznámit, byl išchanský chrám. Složitý pětidenňí přechod přes hory se vyplatil. Chrám představoval jednolodní baziliku se třemi apsidami (trikonchos). I tehdy byl stav objektu špatný (západní a jižní klenba o concha apsidy spadly), ale zachovaly se fresky a unikátní kolumnáda z doby Nersese III. (641–661).

Závěrem Okuněvova bádání bylo zdůraznění důležitosti dalšího výzkumu arménského regionu. Dle vědceva názoru arménské stavitelství ovlivnilo architekturu mnoha sousedních národů. Řada konstrukčních a dekorativních forem byla přejata Byzancí. Arménie ovlivnila vývoj půdorysu srbských kostelů 12. a 13. století. Arménský původ mají i některé zvláštnosti staroruské architektury (například snížené oblouky kleneb), arménské tvary lze najít v Bulharsku. Vliv arménských staveb vykazuje též rumunská architektura.

Po návratu z cesty Okuněv urychleně odjel do Oděsy, kde získal místo soukromého docenta na Novorossijské univerzitě. Začala tříletá oděská etapa jeho života. Zřejmě zde dostal vědec v roce 1918 šokující zprávu, že se ztratil vagón převážející anijský archiv a s ním i veškeré výsledky vykopávek N. J. Marra v Ani.

Skopje. Chrám svatého Pantelejmona v Nerezi

Okuněv měl dvě dcery, Irinu a Věru; syn Michail se narodil na jaře roku 1919. Život byl velmi složitý, Okuněv přednášel na více místech. Místo platu mu často nabízeli „cenné“ papíry. Jeho manželka s dětmi odjela na statek rodičů v Charkovské gubernii, kde byl život o něco jednodušší. Dne 6. září roku 1919 byl Okuněv propuštěn z univerzity a vstoupil do Bílé armády generála A. I. Děnikina. Toto rozhodnutí určilo jeho osud, který ho v roce 1920 zavedl z Ruska přes Cařihrad do Skopje a pak do Prahy. Rusko zůstalo minulostí. Okuněv své oblíbené památky Novgorodu, Pskova, Kyjeva, Ani a dalších měst bývalého impéria už nikdy nespatriil.

Ve Skopji přednášel na pobožce Bělehradské univerzity. Doba strávená na Balkáně byla poměrně krátká, pouhé tři roky. Když Okuněv v roce 1913 odcestoval do Konstantinopole pracovat jako vědecký tajemník Ruského archeologického ústavu, doufal, že ústav podpoří jeho zájem o studium památek starého Srbska a pošle ho tam na služební cestu. Válka tyto plány překazila. Teprve teď, když se vědec – tentokrát nechtěně – ocitl v provinční Skopji na území kdysi velkého středověkého státu s obrovským množstvím téměř neznámých kostelů, byly najednou tyto památky pro jeho bádání dostupné. Po celou dobu svého pobytu v Jugoslávii Okuněv intenzivně objížděl chrámy a kláštery. Shromážděný materiál, který vědec posléze celý život doplňoval a zpracovával, mu dovolil mnoho vědeckých názorů vyvrátit

a nastolit řadu nových otázek. Zásadní byl již zmíněný problém vlivu italské renesance na umění Byzance a východních států.

Podívejme se na kostel, který je ze všech památek s Okuněvovým jménem spojen nejvíce. Tím je chrám svatého Pantelejmona ve vesnici Nerezi poblíž Skopje, postavený ve 12. století. Chrám je třeba řadit do umění byzantského, jelikož město Skopje patřilo od r. 1014 až do konce 12. století Byzancům. Kostel je nevelký, typu vepsaného kříže, pětikupolový. Jeden z prvních vědeckých záznamů o nerezském chrámu pochází z r. 1909 a jeho autorem je Nikodim Kondakov, který společně s kolegy na začátku 20. století podnikl studijní cestu na Balkán. Akademik napsal: „Uprostřed velké a hodně dlouhé vsi v soutěse stojí nádherný pětikupolový kostel ve velmi chatrném stavu. (...) V oknech jsou rozbitá skla, na zdech je hrubá vesnická malba, církevní knihy včetně starých rukopisů se válejí na okenních parapetech a částečně na podlaže.“ Dodejme, že o něco dříve, v osmdesátých letech 19. století, navštívil tento chrám významný britský archeolog Arthur Evans, známý svými pozdějšími vykopávkami v Knossu na Krétě. Evans vydal rozsáhlý monografický článek o památkách tohoto regionu a poprvé publikoval nápis vytesaný na mramorové desce nad vchodem do kostela. Tento nápis obsahoval jméno ktitora, byzantského prince Alexia Komnena, a datum – rok 1164, kdy byl chrám na jeho náklady postaven a vyzdoben.

Okuněv navázal na tyto výzkumy. Již v roce 1921 si povšiml pod vrstvou místy polopřsvitných křivých maleb z roku 1885 obrysů umění mnohem staršího. Pro jejich restaurování bylo třeba sehnat potřebná povolení a prostředky a tento proces nebyl ani rychlý, ani jednoduchý. Od roku 1923 žil vědec trvale v ČSR, kde byl výzkum slovanských kultur podporován na státní úrovni. Okuněv požádal Ministerstvo školství a národní osvěty ČSR o financování projektu a jeho žádosti bylo vyhověno. Odkrytí fresek ze 12. století posvětil studium Varnava, budoucí srbský patriarcha, tehdy pouze biskup. Vědec se vydal na studijní cestu do Království Srbů, Chorvatů a Slovinců, kam ostatně jezdil každým rokem za studijními účely. Na jaře roku 1927 začal pracovat na odstranění přemaleb. Kromě vrstvy z roku 1885 se místy ukázala i vrstva z roku 1674.

O těžkostech vypovídá dochovaný vědcův dopis adresovaný kolegovi a zákově, vědeckému tajemníkovi Seminaria Kondakoviana, N. M. Beljajevovi. Napsal: „Drahý Nikolaji Michajloviči, neúspěchy mě pronásledují. (...) Ve Skopje jsem již čtvrtým dnem. Povolení čistit Nerez jsem dostal, ale co se peněz týče – zklamání. Místo 15 000 jsem obdržel jen 5000 a nekonkrétní sliby do budoucnosti. Všechny tyto prostředky hned dám za výstavbu lešení a dělníkům, protože materiál a lidé je nutno dopravovat z města a tyto manipulace jsou tedy velmi drahé. K tomu všemu překrásné počasí, které zde bylo ještě i v den mého odjezdu sem, se pokazilo. Začalo pršet a lilo tři dny a tři noci. Následky tohoto jsou naprosto katastrofální, protože po mokré silnici není možné se do Nerezi dostat. Včera jsme se pokusili s kočím, jeli jsme půlku cesty, pak to nešlo, museli jsme pěšky, a stejně jsme nedošli, jak bylo kluzko a zabláceno. Dnes chceme poprosit velitele o koně a zkusíme to koňmo.“ Přesto práce proběhly a výsledek byl velkolepý.

V roce 1927 Okuněv publikoval článek o chrámu Pantelejmona v Nerezi a jeho výzdobě (*La découverte des anciennes fresques du monastère de Néréz*. In: *Slavia* VI, 1927–1928, s. 603–609), dva roky poté vydal práci o oltářní přehradě chrámu sv. Pantelejmona (*Altarnaja pregrada XII v. v Nereze*. In: *Seminarium*

Kondakovianum III, Praha 1929, s. 5–23). Na II. a III. Mezinárodním byzantologickém kongresu též toto téma prezentoval (Les peintures de l'église de Nérézi et leur date. In: *Actes du IIIe Congrès international d'Études Byzantines*, Athènes 1932, s. 247–248). Jeho přičiněním se tak kostel dostal na seznam známých a aktivně zkoumaných objektů 11.–12. století, kam tehdy patřily například fresky a mozaiky následujících kostelů a klášterů: svatě Sofie v Kyjevě, svatě Sofie v Soluni, svatého Marka v Benátkách, Hosios Lukas ve Fokidě, Nea Moni na Chiu, Dafni, Torcello, Cefalu, Palerma a Montreale, fresky chrámů na Athosu, v Novgorodě, Pskově atd. Na území Cařihradu se nezachoval žádný freskový soubor z 12. století. To, že ktitor nerezského chrámu patřil do císařské rodiny, znamenalo, že se na výstavbě budou podílet nejlepší mistři cařihradské školy, což dodávalo objevu těchto fresek zvláštní cenu a unikátnost.

Přejdeme k chrámu a jeho freskám. Jak již bylo řečeno, kostel byl postaven a vyzdoben v roce 1164, za vlády Manuela Komnena (1143–1180). Ktitorem byl princ Alexios Komnen, syn Konstantina Angela a Theodory, princezny „narozené v purpuru“, nejmladší dcery císaře Alexia I. Komnena (1081–1118), zakladatele zmíněné dynastie. Informací o ktitorovi máme jen málo. Spolu s císařem se v roce 1165 zúčastnil válečného tažení proti uherskému králi Štefanovi V. a o rok později Cařihradského církevního koncilu. Dodejme, že otec Alexia Komnena, Konstantin Angel, měl vysokou vojenskou funkci u dvora Manuela Komnena, díky které mohl být spojován s tímto regionem. V 16. století se uskutečnila velká rekonstrukce kostela v Nerezi, a to po zemětřesení v roce 1555, během kterého se zřítily centrální kopule a horní části klenby. Opravený kostel byl znovu vymalován, ale jen v horních částech.

Chrámová odpovídá byzantskému nejrozšířenějšímu chrámu typu vepsané kříže. Vývoj tohoto typu byl poměrně dlouhý: trval od 6. do konce 9. století, kdy vznikla varianta, která byla jak z liturgického, tak i z formálního hlediska zcela dokonalá. Je to půdorys tvořený překříženými překlenutými loděmi s kupolí umístěnou uprostřed kříže. Rohy chrámu měly snížené klenby a byly odděleny od prostoru, což umožňovalo, aby půdorys chrámu byl jakoby vepsán do čtverce. Vnitřní prostor přitom zůstával v podobě kříže. Z východní strany se stavěly apsidy, ze západní nartex, občas i dva. Paralelně s vývojem architektury v Byzanci probíhal i vývoj systému výzdoby, který vznikl v 10.–11. století. Ten představoval horní část kostela jako nebe, kde byli zobrazováni Ježíš Kristus, Bohorodička a andělé (kupole, koncha apsidy); střední pásmo naosu personifikovalo Svatou zemi a obsahovalo výjevy z Kristova života; spodní část byla symbolem pozemského života a její nástěnná dekorace se skládala z postav svatých. Oltářní apside bývala vyzdobena výjevem *Eucharistie* a zobrazením *Hetoimasie*.

Fresková výzdoba nerezského chrámu odpovídá takto vypracovanému systému. Do našich dob se zachovaly pouze kompozice části středního a spodního pásma. Horní, jak již bylo řečeno, bylo přemalováno po zemětřesení v 16. století. Nástěnná výzdoba ze 12. století obsahuje řadu velmi dobře zachovaných kompozic větších rozměrů a řadu zobrazení svatých. V oltářní apsidě můžeme vidět *Eucharistii* a pod ní *Hetoimasii* (zobrazení božího trůnu připraveného pro druhý příchod Krista) se symbolickými předměty (knihou, holubicí, křížem) a se svatými otci a biskupy směřujícími k němu. Zdi naosu jsou rozděleny na dvě pásma, v horním jsou

Oběšený Jidáš, freska chrámu svatého Theodora Stratelata, konec 14. století, severní zeď bemaťu

Ktitorská kompozice kapele, 1283

Proměnění Páně, freska chrámu svatého Pantelejmona v Nerezi, 1164

Oplakávání, freska chrámu svatého Pantelejmona v Nerezi, 1164

výjevy ze života Krista a Bohorodičky, v dolním jednotlivé postavy svatých, k nimž patří převážně bojovníci a mniši.

V naosu můžeme vidět náměty *Setkání Krista se Simeonem* (jižní zeď), *Proměnění Páně* (západní zeď jižní větve kříže), *Vzkříšení Lazara* (jižní zeď západní větve kříže), *Narození Bohorodičky* (západní zeď), *Uvedení Bohorodičky do chrámu* (západní zeď), *Vjezd do Jeruzaléma* (severní zeď západní větve kříže), *Snímání z kříže* (západní zeď severní větve kříže), *Oplakávání* (severní zeď).

Náměty jako *Nesení kříže*, *Snímání z kříže*, *Oplakávání*, *Ukládání do hrobu*, patřící do pašijového cyklu, vznikaly v ikonografii 12. století. To souviselo se změnami v liturgii, do které se zavedla řada nových bohoslužeb (pašijová, oplakávání). Bohoslužby pašijového týdne nabývají určité posloupnosti a tragického patosu, zdůrazňuje se lidská stránka utrpení Krista a Bohorodičky.

Námět *Oplakávání* se nachází na severní zdi chrámu a zabírá všechnen její prostor. Zobrazuje nejdramatičtější okamžik, kdy tělo Ježíše Krista bylo sejmuto z kříže Josefem Arimatijským a Níkodémem pro přípravu k pohřbení. Plačící Bohorodička se naklání k synovi, její pohyb je velmi dynamický, zesiluje napětí, dodává zobrazeným emocím ještě větší pronikavost a sílu. Umění z Nerezi svým emotivním napětím vyčnívalo z kruhu těch památek, které byly v době objevu nerezských

fresek známé. Obecně se soudilo, že zobrazení emocí v byzantském umění začíná od 13. století a je rovněž charakteristické pro italskou renesanci.

Okuněv si všiml ještě dvou detailů zobrazení: levé Kristovo oko v *Oplakávání* je zobrazeno polootevřené, což v byzantském umění nemá obdoby, ale v italském umění se objevuje od 13. století. V podobných výjevech ze 12. století chybí nádoba s balzámem pro poslední pomazání. V souvislosti s tím Okuněv začal hovořit o pojmu „realismu“ v byzantském umění.

Za jeden z nejkrásnějších příkladů byzantského umění komnenovské doby považoval Okuněv zobrazení patrona chrámu svatého Pantelejmona, který z pravé strany uzavíral oltářní přehradu a měl charakter ikony. Připomeňme si, že ve 12. století vzrůstá role ikony, která se dostává i do freskových souborů.

Lze konstatovat, že Okuněv objevil v Nerezi to, co bylo považováno za charakteristické pro byzantské umění pozdější palaiologovské doby: silnou dramaturgii citů a svérázný „realistický“ přístup malíře k zobrazení. Vývoj těchto rysů můžeme dále sledovat jak v balkánském umění, tak i v umění italském. Výsledkem Okuněvova bádání bylo tvrzení, že zobrazení emočního napětí v uměleckých dílech existovalo v umění byzantském o něco dříve než ve výtvorech italské renesance, a proto nadále nemohlo být považováno za vynález italské renesance. Soubor nerezských fresek byl vzorem pro řadu významných srbských památek nejbližšího okolí; patří mezi ně například Studenica, Kurbinovo, Staro-Nagoričino či Gračanica.

Vraťme se však k osobnosti N. L. Okuněva. Jak již bylo řečeno, od března roku 1923 žil a pracoval v ČSR, kde přednášel nejdřív pro ruské studenty UK, ČVUT a Ruského pedagogického institutu. V roce 1925 získal místo mimořádného profesora UK. V roce 1924 do ČSR nakonec přijela V. P. Okuněvová s dětmi. Vědec neviděl rodinu celé čtyři roky. V roce 1936 všichni obdrželi československé občanství.

Výzkum středověkého srbského umění.

Chrám svatého Jiří v Rase

V Čechách se Okuněv intenzivně věnoval srbskému umění a architektuře. Tato problematika se po zbytek vědcova života stala jeho oblíbenou a hlavní. Z četných Okuněvových prací v této oblasti se zde budeme věnovat pouze jedné monografické stati o chrámu svatého Jiří v Rase (Džurdževi Stupovi) („Stolpy svjatogo Georgija“. Razvaliny chrama XII veka okolo Novogo Bazara. In: *Seminarium Kondakoviana* I, Praha 1927, s. 225–246).

Podívejme se stručně na srbskou historii konce 12. století. Tehdy díky úsilí velkého župana Štěpána Nemanji začal sílit Srbský stát. V letech 1180–1189 ovládl Štěpán Nemanja rozsáhlé území spravované Byzantskou říší. I když byl pokřtěn dle latinského ritu, rozhodl se pro změnu a přestoupil k východní ortodoxní církvi. Za doby vlády tohoto panovníka došlo ke spojení vládnoucích dynastií Srbska a Byzance. Prostřední syn Štěpána Nemanji, Štěpán, si vzal dceru Alexia III. Angela (1195–1203) Eudokii. Roku 1196 se Štěpán Nemanja vzdal trůnu a odstěhoval se do jím vystavěného kláštera Studenica, odtud pak na Athos, kde společně se svým nejmladším synem Rastkem, pozdějším srbským arcibiskupem (1219) Sávou, založil klášter Chilandar. V něm jako mnich Simeon r. 1200 zemřel.

Chrám svatého Jiří v Rase, 1170–1171, Srbsko

Pokud hovoříme o středověké architektuře Srbska a Makedonie, nesmíme zapomenout ani na stručnou charakteristiku jejího výzkumu, jehož základy položili A. F. Gilferding, archimandrita A. Kapustin, F. Kanitz, M. Valtrovič, D. Milutinovič, P. P. Pokryškin, P. N. Miljukov a N. P. Kondakov. Kanitz, Gilferding, Kapustin a jiní vědci-cestovatelé 19. století podávali na stránkách svých děl sice občas nepřesné, ale pro nás velmi důležité svědectví o chrámech a kláštorech. Popisovali totiž jak vzhled stavby a její historii, tak i legendy, které zaznamenali od okolního obyvatelstva. Vědecký zájem o sakrální památky této části Balkánu vzrostl po I. sjezdu archeologů roku 1872 v Moskvě. Tam byly zveřejněny materiály M. Valtroviče a D. Milutinoviče obsahující kresby a plány srbských kostelů a kopie jejich fresek. Akademie věd a Akademie výtvarného umění Ruska v r. 1900 zorganizovaly na území Srbska a Makedonie vědeckou výpravu, kterou vedl N. P. Kondakov. Cílem výpravy byla návštěva klášterů a kostelů, pořízení fotodokumentace objektů, přeměření obvodů zdí a narýsování plánů, popis zvláštností jak architektury, tak fresek, jiné výzdoby a uměleckých předmětů. Vydané výkazy z této cesty obsahovaly základní popis a první klasifikaci srbských a makedonských památek.

Nové období ve výzkumu srbské architektury je spojeno se jménem francouzského historika umění G. Milleta. Ve svém díle z roku 1919 zaznamenal originální charakter církevních staveb 13.–14. století a rozdělil je na 3 školy: rašskou, var-darskou a moravskou.

Rašská škola představovala jednodlné stavby, jejichž jediná kupole se pomocí pendantivů a úzkých stupňovitých oblouků klenby neopírá o volně stojící sloupy, ale o přístěnné pilastry. Skupina chrámů rašského typu (říkáme jí také skupina srbského typu) je nejpočetnější a obsahuje řadu nejvýznamnějších kostelů Srbska: chrám Zesnutí Bohorodičky ve Studenice, chrámy v Kuršumlje, Žiče, Mileševě, Morače, Peči, Sopočanech, Gradace, Arilje a Dečanech. Millet hledal původ architektonických prvků a forem těchto staveb na Západě, v Byzanci, ale také na křesťanském Východě.

Vardarská škola se podle Milleta utvářela pod vlivem Cařihradu. Konstrukce kleneb se v jejím případě opírala o sloupy. K pětikupolovým stavbám patří chrámy v Nerezi, Staro-Nagoročinu a Gračanice; k jednokupolovým kostely v Čučeru, Ljuboteně, Kučevišťe, Štipě a Lesnovu.

Moravská škola dle Milletova názoru spojuje některé rysy rašské a vardarské školy s prvky ruské a kavkazské architektury (Ravanica, Kruševac, Lubostinja, Kalenič, Manassija).

V souvislosti se stavem bádání Okuněv pokračoval ve směru, který určil G. Millet. Okuněv začal rozpracovávat koncepci vytvoření vlastního, rašského nebo srbského typu chrámu, ovlivněného jak architekturou křesťanského Východu, konkrétně Arménie, tak i Byzance a Západu.

Práce o chrámu svatého Jiří v Rase (Džurdževi Stupovi), který se nachází poblíž Nového Bazaru, se stala jedním z prvních Okuněvových monografických článků o srbské architektuře a umění. Okuněv ho uvedl vlastním postřehem, který plně odpovídá skutečnosti: „Na cestujícího po „Starém Srbsku“ mezi četnými zbytky někdejší mohutnosti Rašského státu skoro nejsilnější dojem činí zřícenina chrámu svatého Jiří poblíž Nového Bazaru. Jeho šedožluté zdivo se vyvyšuje na jednom z nejvyšších kopců (...) a dominuje nad okolím. Je třeba podotknout, že je to jediná památka staré srbské církevní architektury, která je umístěna na tak otevřeném a vysokém místě. Toto umístění mělo zdůrazňovat význam stavby, a to především politický.“

Okuněvovi se podařilo detailně prozkoumat zříceninu, jejíž kupole a východní část tamburu, východní klenba, apsida a severní věž se nedochovaly a ostatní části (nartex s klenbou, pozůstatky západní zdi chrámu, zdivo dvou věží) byly silně poškozené, a vytvořit popis zachované freskové výzdoby. Krátce po jeho návštěvě fresky ze zdi spadly. Byly částečně posbírány a dnes se nacházejí v Národním muzeu v Bělehradě. Architektura je sice přežila, ale ne nadlouho. Za druhé světové války byl v roce 1941 chrám Džurdževi Stupovi během cíleného ostřelování zcela zničen okupanty.

Podívejme se na tuto památku blíže. Chrám byl postaven velikým županem Štěpánem Nemanjou, zakladatelem srbského státu. Okuněv po porovnání legend a historických událostí vyslovil předpoklad, že stavba vznikla v šedesátých letech 12. století. Výzkum, kterému byl podroben celý komplex kláštera, prováděný s cílem rekonstrukce budov v šedesátých letech 20. století, posunul toto datum na rok 1170–1171; jako pramen posloužil ktitorský nápis na západním portálu, který Okuněvovi nebyl dostupný.

Kostel odpovídal rašskému typu: byl jednodlní, jedna kupole se opírala o 4 přístěnné pilastry. Z východní strany byla k chrámu přistavěna apsida, která se

nedochovala, ze západní strany nartex spojený s vnitřním prostorem kostela obloukem. K nartexu byly ze severu a jihu připojeny dvě věže čtvercového půdorysu. Díky nim chrám získal název Džurdževi Stupovi, což v překladu ze srbštiny znamená sloupy svatého Jiří. V chrámu svatého Jiří viděl Okuněv typ kostela rozšířený v arménském stavitelství od 7. století: „jednoduchý půdorys v podobě čtverce nahore ukončený širokou kupolí, jež se opírá o přístěnné pilastry, s poníženou apsidou a nartexem“. Vidíme ho i ve zmíněném kostele svatého Řehoře, postaveném Tigranem Onencem v Ani (1215).

Kupole chrámu svatého Jiří má od severu k jihu protažený oválný tvar, s čímž se setkáváme v dějinách architektury velice zřídka. Okuněv odkazuje na chrám svatě Ireny, chrám Pantokratora v Cařihradu a na několik řeckých kostelů. Zevně je tambur hranatý, má osm hran vyzdobených lizénami a obloučkovým vlysem, typickým pro románský sloh.

Věže jsou zase převzaty z architektury západního regionu, konkrétně z Dalmácie. Podle Okuněva se fasádní věže stavěly v Srbsku ve 12. století, ve 13. století se jejich počet snížil pouze na jednu (chrám v Sopočanech). Ve 13. století byly v Srbsku zvony postupně zaměňovány dřevěnými „bilami“ nebo kovovými „simandrami“ přicházejícími z Dalmácie, a tak se věže přestaly stavět úplně.

Okuněv tvrdil, že chrám svatého Jiří je „velkolepý vzor srbského stylu v architektuře 12.–13. století, na kterém jsou výborně vidět všechny elementy, z nichž tento styl vznikl“. Vědec podotýkal, že bez ohledu na blízké sousedství Byzance je v srbském stavitelství relativně málo čistě byzantských prvků. Srbský typ chrámu soustředil především rysy východokřesťanské a západní architektury. Výsledkem takové kombinace se stal zvláštní typ kostela, charakteristický pro středověký srbský stát. Velmi podobný proces vytváření vlastního typu chrámu z jednotlivých prvků východokřesťanské, byzantské a západní architektury probíhal v 11.–12. století v Kyjevské Rusi.

Okuněv poznamenal, že bezprostředním vzorem pro kostel svatého Jiří byl nedaleký chrám svatého Mikuláše v Kuršumlje (1168–1172), postavený o něco dříve Štěpánem Nemanjou. Tento chrám v sobě koncentroval rysy, které vidíme v chrámu svatého Jiří. Vývoj rašského typu chrámu lze pozorovat také na příkladu kostela Zesnutí Bohorodičky Studenického kláštera, chrámů v Žiče, Beranu, Mileševu, Sopočanech, Gradaci, Arilje či kostela svatého Štefana v Baňské. Poslední příklad podobného chrámu nacházíme v malém kostelíku svatých Jáchyma a Anny ve Studenice (1314).

Ve svém článku se Okuněv poprvé věnoval i freskám chrámu svatého Jiří, vytvořeným dle jeho názoru řeckými mistry. Ty také odpovídaly byzantskému systému výzdoby chrámu. Datum výzdoby chrámu je dle V. Džuriče kolem roku 1175.

V kupoli byl zobrazen Pantokrator a archanděl v medailonech, proroci a mučedníci v medailonech, v horních částech oblouku kleneb Mandyliony a andělé v medailonech. V nepřilíš velkém prostoru naosu byla umístěna řada velkých kompozic evangelického cyklu a výjevy *Sestoupení svatého Ducha* a *Zesnutí Bohorodičky*. Zachované náměty Okuněv podrobně popsal. Vzhledem k tomu, že umění Jiřského chrámu dnes vidět nemůžeme, uvedeme příklad Okuněvova popisu: „Zleva od okna se nachází výjev *Vjezd do Jeruzaléma*. Podobně jako na jižní zdi byla levá část kompozice zničena v důsledku zvětšení okna. Kristus jede doprava, sedě

bokem na bílé oslci, a dívá se před sebe. Následuje ho skupina apoštolů, v jejímž čele jde Petr, který rozmlouvá s Kristem. Zepředu zprava jsou dva naklonění hoši v bílých košílkách, kteří stelou červené oblečení pod nohy oslice. Za nimi jsou vidět zdi města a skupina Hebrejců v bílých pokrývkách hlavy. Jeden z nich drží v náruči dítě. Pod nohama hochů je vidět zem, která je rozdělena na čtverečky.“

Podobné „čtverečky“ Okuněv zaznamenal i ve výjevech *Sestoupení svatého Duča* a *Vzkříšení Lazara*, setkal se s nimi též v zobrazení země v námětu *Ukřižování* ve studenickém chrámu Zesnutí Bohorodičky a v kompozici *Snímání z kříže* v Žiže. Dodejme, že jsou i v kompozicích *Ukřižování* a *Snímání z kříže* v Kurbinově. Tento vzácný jev je v srbském umění prvním pokusem o napodobování mozaiky ve freskové výzdobě. V polovině 13. století je takové napodobování v Srbsku běžné a v souborech fresek v Mileševě, Gradace a Sopočanech najdeme nejen čtverečky vyškrábané na omítce, ale i žlutou barvu pozadí, která se snaží kopírovat zlato byzantských mozaikových vzorů.

Okuněv zaznamenal stylistickou podobnost fresek kostela Džurdževi Stupovi, Bačkovského kláštera, zmíněných chrámů ve Studenici a Žiže a také zobrazení svatých v namalovaných rámečcích na zdech. V Bačkovu jsou rámečky namalovány dokonce s kolečkem a šroubkem jakoby zašroubovaným do zdi. Malíř tím napodobuje přenosné ikony zavěšené na zdi. Podle pozdějšího výkladu V. Džuriče měl tento zvyk původ v antice.

Klášteř Džurdževi Stupovi byl v letech 1282–1283 obnoven jeho druhým kti-torem, srbským králem Štěpánem Dragutinem (1276–1282), pravnukem Štěpána Nemanji. Štěpán Dragutin byl v roce 1316 v klášteře pochován. Kaplička, která se nachází v těsné blízkosti kostela svatého Jiří, byla silně začouzená, ale Okuněv dokázal rozeznat Trojici a velkou kti-torskou kompozici, kde předpokládal postavu Dragutina a jeho manželky Katelin (Katarina), ale ve skutečnosti je zde zobrazen Štěpán Uroš I. a jeho žena Helena z Anjou. Fresky byly vytvořeny v letech 1282–1283 a stylisticky se velmi podobají freskám chrámu svatého Achilla v Arilje, stavby Štěpána Dragutina.

Závěr

Na závěr je třeba říci, že vědecká disciplína dějiny byzantského a staroruského umění a umění středověkého Srbska je velmi mladá a N. L. Okuněv žil a pracoval v období jejího vzniku. Na začátku a ve dvacátých až třicátých letech 20. století probíhal proces objevování památek. Objevování znamenalo zkoumání, dle možnosti restaurování a následně uvedení objektu do vědeckého kontextu. Cílem většiny vědců bylo památky vyfotografovat nebo je podrobně popsat. Zároveň ve vědeckých kruzích probíhalo hodnocení uměleckého materiálu, jeho zařazení do tehdy vznikajících periodizačních schémat. Kromě toho, že kunsthistorikové shromažďovali informace o památkách a zařazovali je do chronologického rámce, snažili se také najít odpověď na otázku, jak staroruské nebo například srbské umění vznikalo a jaké prvky a faktory ovlivnily jeho vznik. Právě proto se tak intenzivně hledaly vzory v umění jiných, často i dost vzdálených zemí. Cílem kunsthistorie i každého konkrétního kunsthistorika bylo prozkoumat vzájemné působení různých vlivů na vytvoření národních uměleckých škol, tj. pochopit podstatu a vývoj kultury.

Vědecká tvorba N. L. Okuněva plně zapadá do této doby široce koncipovaných otázek. Celoživotní práce tohoto vědce a jím vyslovené závěry a teze hrály důležitou roli ve vývoji kunsthistorie.

Publikace vznikla s využitím monografií a studií:

ALPATOV, Michail – BRUNOV, Nikolaj. *Geschichte der altrussischen Kunst* 2. Augsburg 1932; BOCK, Ulrich. *Die armenische Baukunst. Geschichte und Problematik ihrer Erforschung*. Köln 1983; CAREVSKAJA, Tatjana J. *Rospis cerkvi Feodora Stratilata na Ručju v Novgorode i jeho mesto v iskusstve Vizantii i Rusi vtoroj poloviny XIV v.* Moskva 2007; DER NERSESSIAN, Sirarpie. *Armenia and the Byzantine Empire*. Harvard 1945; DŽURIČ, Vojislav. *Vizantijske freske u Jugoslaviji*. Beograd 1974; ETINGOF, Olga E. *Vizantijskaja ikonografija „Oplakivanja“ i antičnyj mif o plodorodii kak spasenii*. In: *Žizn mifa v antičnosti*. Moskva 1988, s. 256–265; EVANS, Arthur J. *Antiquarian Researches in Illyricum*, Part I–IV. In: *Archaeologia* XLIVVV, XLIX; CHALPACHČJAN, Ovanes Ch. *Arhitekturnyje ansamblj Armenii*. Moskva 1980 / KHALPAKHCHIAN, Ovanes Kh. *Architectural ensembles of Armenia*. Moskva 1980; JANČÁRKOVÁ, Julie. *Istorič iskusstva Nikolaj Lvovič Okuněv (1885–1949). Žiznennyj puť i naučnoje nasledije*. Frankfurt am Main 2012; KALIČ, Jovanka. *Manastir Svetog Džordža u Rasu*. In: *Manastir Svetog Georgija u Rasu*. Beograd, s. 7–11; KONDAKOV, Nikodim P. *Archeologičeskoje putešestvije po Sirii i Palestine*. Sankt-Peterburg 1904; KONDAKOV, Nikodim P. *Makedonija. Archeologičeskoje putešestvije*. Sankt-Peterburg 1909; KONDAKOV, Nikodim P. *Otzyv o naučnych trudach učenoego sekretarja Russkogo Archeologičeskogo instituta v Konstantinopole Okuneva N. L., predstavennyj tovarišču ministra narodnogo prosvěščenija Ševjakovu V. T.* Publikováno viz: VZDORNOV, Gerold I. *Materialy dlja bibliografii N. L. Okuneva*. In: *Zbornik za likovne umetnosti* 12, 1976, s. 309–318; LAZAREV, Viktor N. *Feofan Grek i jeho škola*. Moskva 1961; LIFŠIC, Lev I. *Monumentalnaja živopis Novgoroda XIV–XV vv.* Moskva 1987; MAGUIRE, Henry. *Art and Eloquence in Byzantium*. Princeton 1981; MICHANKOVA, Věra A. *Nikolaj Jakovlevič Marr*. Moskva–Leningrad 1935; MILJUKOV, Petr N. *Christianskije drevnosti Zapadnoj Makedonii*. In: *Izvestija Russkogo archeologičeskogo instituta v Konstantinopole* IV, 1. Sofia 1899; MILLET, Gabriel. *L'ancien art serbe. Les églises*. Paris 1919; NEŠKOVIČ, Jovan. *Džurdževi Stupovi u Starom Rasu. Postanak arhitekture crkve sv. Džordža i stvaranje raškog tipa spomenika u arhitekturi srednjovekovne Srbije*. Kraljevo 1984; OSTROGORSKIJ, Georgij A. *Vozvyšeniye roda Angelov*. In: *Jubilejnyj sbornik Russkogo archeologičeskogo občestva v korolevstve Jugoslavii*. Beograd 1936, s. 116–119; SINKEVIČ, Ida. *The Church of St. Panteleimon at Nerezi (Architecture, Program, Patronage)*. Wiesbaden 2000; VZDORNOV, Gerold I. *Feofan Grek. Tvorčeskoje nasledije*. Moskva 1983; VZDORNOV, Gerold I. *Volotovo*. Moskva 1989; WEIZMAN, Kurt. *The Origin of the Threnos, Essays in honor of Erwin Panovsky* II. New York 1961.

V současnosti je dokončován týmový mezinárodní projekt **Literatur und menschliches Wissen**, jehož knižní podoba vyjde v berlínském nakladatelství Kadmos. Třetí sekci je **výzkum ruské emigrace v meziválečném Československu**, v českém prostředí ojedinělý a nejkompexněji pojatý. Soustavně jsou zpracovávány dokumenty související s činností ruské emigrace na území Československa (např. vydání rozsáhlých pamětí a deníků), nově je zpracováván *Lexikon ruské emigrace v ČSR*. Od původního čistě literárního zájmu o ruské emigranty (především publikace Ljubov Běloševské věnovaná ruským emigrantským básníkům ze skupiny „Poustečna“) v poslední době pozornost směřuje ke zhodnocení vědeckého přínosu ruských emigrantů českému prostředí a k výzkumu ruského výtvarného umění v českých sbírkách. Právě v rámci této sekce vznikla předkládaná publikace; první systematický výzkum díla Nikolaje Okuněva a jeho souvislosti s dobovým literárněvědným výzkumem zpracovala autorka Julie Jančárková v ruskojazyčné publikaci vydané v roce 2012 v německém nakladatelství Lang Verlag.

V EDICI VĚDA KOLEM NÁS PŘIPRAVUJEME:

Milan Řípa: **Výzkum termojaderné fúze v ČR**

Ivana Štětinová: **ScholarOne systém**

DOSUD VYŠLO:

Radomír Vlček: **Josef Macůrek**

Martin Steiner: **Jan Amos Komenský**

Martin Bilej: **Jaroslav Šterzl a Ctirad John**

Edice Věda kolem nás | Osobnosti
Nikolaj Lvovič Okuněv | Julie Jančárková

Vydalo Středisko společných činností AV ČR, v. v. i.
Grafická úprava dle osnovy Jakuba Krče a sazba Serifa.
Technická redaktorka Monika Chomiaková.
Odpovědná redaktorka Petra Královcová. Vydání 1., 2015. Ediční číslo 11923.
Tisk **SERIFA**®, s. r. o., Jinonická 80, 158 00 Praha 5.

ISSN 2464-6245
Evidováno MK ČR pod e. č. E 22344

Další svazky získáte na:
www.vedakolemnas.cz | www.academiaknihy.cz | www.eknihy.academia.cz